

Tömörkény István: Öregembör napáldozatja

Szövegmagyarázat

PÉTER LÁSZLÓ

(Szeged)

A századforduló jeles elbeszélője, Tömörkény István (1866–1917) írónak amatőr, tudósnek (könyvtárosnak, régésznek, néprajzkutatónak) autodidakta volt. Steingassner Istvánnak, amely néven anyakönyvezték, nem volt érettségije. Az első gimnáziumi osztályt 1876/77-ben a szegedi *kegyes iskolában*, a piaristák vezette városi főgimnáziumban, a többi hármát 1877 és 1880 közt a makói Kálvin téri református algimnáziumban végezte. Édesapja, Steingassner József a makói Korona vendéglőt bérelte akkoriban. „De pár év múlva — ahogyan rövid önéletrajzában (Az Érdekes Újság dekameronja, 1913. 2: 294.) írta — már megint itthon vagyunk Szegeden. Itt vagyok gyógyszerészgyakornok három évig. Ez időben írtam első tárcáimat a Szegedi Híradónak, 1884-ben.” A gyakornoki éveket lezáró vizsga (*tyrocinium*) letévése után gyógyszerészségéd Szegeden, majd Kisteleken, utána helyettes gyógyszerértárvezető (*provizor*) ismét Szegeden. „Így — folytatta az önéletrajzát — megint hazakerültem, de nem sokáig provizoroskodtam a gyógyszerértárban, mert a Szegedi Híradó, amelynek kiadótulajdonosa rokonom volt, belső munkatársnak hívott el 1886 tavaszán.”

1. Műveltségét olvasottsága alapozta meg, írói képességeit újságírói gyakorlata fejlesztette. Élményeit „az a három esztendő”, katonáskodása (1888–1890), majd házassága révén apósának zákányszéki tanyáján 1894 és 1913 közt tavasztól őszig rendre ott töltött hét végi és nyarankénti pihenőideje érlelte meg. 1899-ben megválasztották a városi Somogyi-könyvtár és a kebelében ekkor kibontakozó múzeum munkatársának: ettől kezdve tudományos készségeit könyvekből, szaktanulmányokból, ásatásokon és tanfolyamokon gyarapította.

Nem tanult tehát nyelvtudományt, nyelvjárást sem. A *dialektus az irodalomban* (1904) című tárcájában az innen-onnan fölcsipegetett ismereteit saját észrevételeivel egészítette ki (Munkák és napok a Tisza partján. 1963. 292–296.). Figyelemre méltó mindjárt bevezetőül, amit a *nyelvjárás* etimológiájáról mond. „Most már nem tudom, azért nyelvjárás-e, mert egyik embernek a nyelve így, a másiké meg amúgy jár, vagy pedig azért nyelvjárás-e, mert a nyelvben mutatkozó különböző eltéréseket járásokra, kerületekre osztja. Ezt már csak az tudná meg mondani, aki kitalálta.”

Megvallom: magam is azt gondoltam, a *nyelvjárás* a nyelv földrajzi, tehát járásokra tagozódásából született. Ám a TESZ szerint első jelentése a Tömörkény fölvetette első megfejtést igazolja: első előfordulása (1786) ‘beszédbeli modort’, ‘kifejezőmódot’ jelent, és nyelvújítás kori (1826) második, mai, ‘dialektus’ jelentése szintén innen (‘szójárás’, ‘kifejezőmód’) való.

Tömörkény e cikkében a hamis, kitalált, tájszólásnak föltüntetett alakok ellen emelt szót. „Azért szólok hozzá, mert ebben a dologban állítólag én vagyok az értelmi bűnszerző, mert én kezdtem népies elbeszélésekben úgy beszéltetni a szegedi parasztembert, ahogy valójában és csakugyan beszél. Volt érte elég kritikában részem.”

Megvédte álláspontját: azért beszélteti alakjait elbeszéléseiben szegedi tájnyelven, „mert szegedi emberekről van bennük szó”. „Nálunk az ilyesmi szokatlan, más népnél nem az. A franciáknál külön irodalom keletkezett a provánszi nyelvben, a németben külön irodalma van a bécsi dialektusnak, az oroszban a kisorosznak, Olaszországban meg éppen színpadok vannak, melyekben különböző tájak dialektusában írt darabokat adnak elő.” E nemzetek közt adódnak, úgymond, olyan különbségek, hogy nem is értik a más tájnyelven beszélők egymást. Nálunk ez nincs így, szerencsére. „De szerencse az is, hogy a népnyelv igen gazdag, olyan bányá, amelyből még nagyon sokáig lehet nyelvkincseket hozni elő.” Büszkén hozza föl, hogy nemrég egyetlen évi gyűjtésének eredményeként több mint 2500 tájszót küldött föl az Akadémiának. E gyűjteményét Bálint Sándor föl is használta *Szegedi szótárában* (1957). Hivatkozása szerint az MTA Nyelvtudományi Intézete őrzi. Az ÚMTSZ nem említi forrásai közt.

2. A szegedi nyelvjárás hangtanának két jellemző hangja a meghatározott helyzetű ő gyakorisága (az irodalmi nyelvben használnál nagyobb funkcionális terheltsége) és a rövid zárt *ë* előfordulása. Az *ö* írásával nem is volt gond. Ám Tömörkény fonetikai képzettség híján írásában nem tudta visszaadni az *ë*-t. Hasonlóképpen a népnyelvet általában jellemző pótlónyújtásos alakokat (*āra, ēre; ēmönt~elmönt*). Ezért legjobb szándéka szerint sem volt képes még elnagyoltan sem visszatükröztetni a népnyelvi kiejtést. Ám ezt *ö* nem vette észre: a fülében a leírt mondatok úgy hangoztak, mintha az *e* betű *ë* hangot ábrázolna. Ezért hihette, hogy *ö* — mint idéztem — úgy beszélteti a szegedi parasztembert, „ahogyan valójában és csakugyan beszél”.

Szintén fonetikai ismeretei híján gyakran vissza akarta tükrözni — valójában fölöslegesen — a *látszólagos* népnyelvi ejtést. Tehát azokat a hangtani jelenségeket is betű szerint írta, amelyek a köznyelvi kiejtésben is azonosak (hasonulás; összeolvadás; a mássalhangzó előtt hosszú betűvel írt, de röviden ejtett mássalhangzó stb.). (Vö. Voigt Vilmos — Balogh Lajos: A népköltési [folklor] alkotások kritikai kiadásának szabályzata. 1974. 93.) Ebben sem állt és áll egyedül; népnyelvi szövegek írásában ma is eléggé általános gyakorlat ez. Tömörkénynek ebben az elbeszélésében az alábbi ilyen — pusztán a szemnek szóló — írásmódú alakokat találjuk: *aggya (adja), bännya (bánja), Dorosmán (Dorozsmán), idejig (ideig), ijen (ilyen), kiáltya (kiáltja), lössz (lössz), mongya (mondja), mosojognak (mosolyognak), mönnyön (mönjön), ojan (olyan), sejöm (selyöm), száratt (száradt), széttekincsön (szétekintsön), szömeji (szömei), tekintettyeivel (tekintetjeivel), vijolencia (violencia)*. Ezeket a népköltészeti alkotások szövegkritikai szabályainak megfelelően írtam.

Quandoque bonus dormitat Homerus. Olykor Tömörkény figyelme is kihagyott: a következetesség azt kívánta volna, hogy ha előbb *vót* alakot írt, pár mondattal utóbb se írjon *volt* változatot. Teljesen *ö-ző* szöveggörnyezetben *kérdözte* helyett *kérdezte*, *édös* helyett *édes* alakot stb. Valószínűbb azonban, hogy ezért nem *ö* a felelős: a pesti nyomdászok kezén változhatott könnyen az író *mög* igekötője *meg-gé, úta* névutója *óta* formájúvá, s így tovább. Nehogy e következtelenségek zavart okozzanak, ezeket az alakokat az írói szándéknak megfelelően a többihez igazítottam. Ez is a textológia szabályainak, az emendáció követelményének megfelelő eljárás.

Hasonlóan jártam el két nyilvánvaló sajtóhiba kijavításában is. Még az elbeszélés cselekményének elején, amikor a főhős munkához lát, az szerepel a szövegben, hogy az eperfa-ágból kanál *lett*. Ezt Tömörkény nem írhatta, hiszen ez ekkor még képtelenség: *ö* bizonyosan

lesz, netán lösz~lössz alakot írt, a nyomdász szedte hibásan. Az elbeszélés vége felé pedig azt olvassuk: nagyapó könnyes szemmel a *gyermökre téved*. Itt is nyilvánvaló a betűtévészés: *t* helyén *r* a helyes: *a gyermekre réved*. Mind a két sajtóhibát szintén javítottam.

3. Nem voltak Tömörkénynek nyelvtörténeti ismeretei sem. Azt joggal hibáztatta, ha valaki *kedvöst* vagy *ködvest* írt, mert ez a szegedi paraszt ajkán mindig is csak *kedves*. A *szerelem* sem volt soha *szörelem*, csak *szerelöm*. Nincs *györek*, csak *gyerök*. Kifogásolta a *lölkem* alakot is; nem tudta, hogy a Dunántúl még az ő idejében is, sőt Szegeden a 18. században is élt — ha *lölkem* nem is, de — *lölköm* alak (1745: Tanulmányok Csongrád megye történetéből. 6. Szeged, 1982. 119.).

Nem érzékelt a különbséget a betű és a hang közt; mint manapság is sokan, a szegedi *ö* hangot akkor is betűnek mondta, amikor hangként beszélt róla. Azt azonban érezte: „nem ötletei, hanem törvényei vannak a szójárásoknak, amiket az ért, aki benne született...” Kárhoztatta, hogy a tanyai parasztgyerekből az iskolától kezdve minden hivatal ki akarja forgatni a nyelvét. „Azonban nem kell félni: nem forog ki. A nyelv tisztaságának komoly és derék csősze a paraszt.”

4. Tömörkény egyetlen elbeszélése, amelyet szándéka szerint végig szegedi nyelvjárásban írt, az *Öregembör napáldozatja*. Ebben tehát nem csupán alakjai beszélnek tájnyelven, hanem elbeszélését maga az író mindvégig szegedi nyelvjárásban akarta írni. Azért hangsúlyozom, hogy akarta, mert a már említett nyelvi, fonetikai fogyatékoságai miatt szándéka nem valósult meg teljesen.

Az elbeszélés az Új Idők hasábjain 1898-ban jelent meg; először a *Förgeteg János mint közérő és más elbeszélések* (1905) című kötetébe vette föl. Azóta számos válogatott gyűjteményéből ismeretes; legutóbb — szöveggondozásomban — a *Két ló bitangságban és más elbeszélések* (1994) című kötetben látott napvilágot. Ebben a kötetben — a kiadói szerkesztő, Kerényi Ferenc megértéséből — módomban volt a szükséges helyeken az *ë* betűket pótolnom.

Az Ortutay Gyulától fölismert, Tömörkényre jellemző *kettős kompozíció* ezúttal elmaradt. A rövid elbeszélést *in medias res* kezdte:

Faragó Mönyhért möguntá magát. Úgy vót, hogy ült eddig a tanyaház előtt a kispadon, aztán pipázott. Rossz dohányt pipázott a garasos pipából. Tajtékpipából csak innepnap szokás ez. Továbbá faragott a bicskával. Vót ott egy darab fa, epörfa, a pad fölött. Hullajtotta az epörfa az ágát. Öreg mán ügön, ez ettül van. Egy ága lëvált. Odaesött Mönyhért elébe. Békésen. Nem ütötte mög Mönyhértöt. Mönyhért ültette ezt a fát ötven esztendő előtt. Nem is ötven esztendő előtt, hanem ötvenkét esztendő előtt. Gyükerire zabot szórt, hogy a fa mögfogamzson. No, adott is ötven esztendő úta öleg epröt a malacoknak.

Ebben a kezdetben mindjárt figyelemre méltó az a Tömörkényt, Mórát, Móriczot jellemző, Herczeg Gyulától fölismert ún. átképzéletes előadásmód, amely ennek az ábrázolásfajtának elengedhetetlen tartozéka. Az író itt teljesen belehelyezkedik főszereplőjének, Faragó Mönyhértnek az alakjába, szinte az agyába, s leírásában pillanatonként változtatgatja a kívülről nézést (ábrázolást) a belülről való gondolkodással (belső monológgal), anélkül, hogy ennek írástechnikai eszközzel bármi jelét adná.

Az első hét mondat Tömörkényé. Odáig, hogy az eperfa hullajtotta az ágát. A következő már Faragó Mönyhérté: *Öreg mán ügön, ez ettül van*. Ezután öt rövid mondat megint

az íróé. Menyhért ültette ezt a fát ötven esztendővel ezelőtt. *Nem is ötven esztendő előtt, hanem ötvenkét esztendő előtt.* Ez a helyesbítés értelmetlen volna, ha az író akarná magát kiigazítani. Akkor kéziratába egyszerűen beszúrta volna a már leírt évszámhoz a két szócskát: az ötvenet ötvenkettőre egészítette volna ki. Ámde itt Faragó Menyhért javítja ki saját emlékezetét. A következő mondat, megint minden átmenet nélkül, már ismét Tömörkényé: ő állíthatja, hogy Menyhért az eperfa gyökerére zabot szórt, hogy megfogamzzék. De ismét Menyhért gondolata: *No, adott is ötven esztendő óta öleg epröt a malacoknak.*

Az új bekezdésben folytatódó elmélkedés is Menyhért fejében folyik le:

Ilyen a fa. A fa csakúgy él, mint az embör, csak éppen hogy lába nincs. Lát mindönt, tud mindönt. Tisztán csak azért nyúl magosra, hogy szétekintsön a vidékön. Jó nép a fa, embörök.

A *nyúl* — *nyúlik* helyett — szokatlan, de elfogadható igecsere; mintha a 'kiterjed' jelentésű szónak 'a kezét valami felé nyújtja' jelentésű másik igének iktelen változata volna. A *magos* tudatosan használt népnyelvi változat.

Ismét az író szól:

Léesött a faág. Mönyhért nézte.

— *Lëgyüttél?* — *kérdözte tülle.*

A faág lëszáradt leveleivel zizögött neki. Beszélt.

— *No — mondta Mönyhért — ha mán lëgyüttél, faragok belülled a kis onokámnak kis kést mög fakanalat. Mán úgyis eluntam magamat végképp.*

A faág zizögött tovább, hogy az de bizisten jó lösz.

5. Érdemes megfigyelni, hogy Tömörkény a *tülle* és a *belülled* változatokat kedvelte; a *tüle~tüle* és a *belüled~belülled* éppolyan jó lett volna.

Az ábrázolt jelenethez párhuzamként kínálkozik Tömörkénynek másik elbeszélése, *A szárnyékember* (1895), amelynek „címszereplője”, az öreg pásztor, szintén kanalat farag, hogy unalmát elűzze.

Mönyhért mostand elővötte a bicskáját. Mögnézte egyik végrül, mögnézte másik végrül. Akkor kinyitotta a tulajdon ágát. Igenyös, szép ág ez, még az öreg Sziráki csinálta a városban, de tulajdon maga. Haj, még akkor fekete haja vót annak is. Mert lakodalmi bicskának vötte ezt a bicskát Mönyhért.

A *mostand d*-je inetimologikus mássalhangzó; gyakori a népnyelvben; Tömörkénynek ebben az írásában is találkozunk még e jelenséggel. Történeti adatunk is van rá: 1812-ben kelt végrendeletben olvassuk: *a honnand eredetét vették* (Tanulmányok Csongrád megye történetéből, i. m. 127.). *Akkor kinyitotta tulajdon ágát.* Az első pillanatra az író vét a Kovalovszky Miklóstól Kosztolányi-törvénynek nevezett nyelvhelyességi elv ellen. Kosztolányi írta: „Az olvasót egy másodperc ezredrészéig sem szabad bizonytalanságban tartanunk” (Nyelv és lélek. 1971. 70.). Már pedig az *ág* az előző szövegösszefüggés következtében az első pillanatra faágot juttat eszünkbe; a *tulajdon* jelzőt előbb nem is értjük. Talán csak a következő mondat olvastán sugárzik vissza az előzőre az *ág* szokatlan értelme: a bicska egyik

ágáról, köznyelven pengéjéről, népnyelven is inkább *vasáról* van szó, ahogyan a következőkben Tömörkény is ezzel a szóval él. Ekkor kap értelmet a *tulajdon* jelző is: a bicska saját ágáról van tehát szó. Sziráki József (1829–1899) híres késes műhelye a régi Színház, a mai Kelemen utcában irodalmi emlékhely, amint a mester irodalmi alak. Jellegzetes figuráját Mikszáth Kálmán örökölte meg (*Milyen a magyar iparos?* 1882); Tömörkény *Bicskavásárlás* (1887) című tárcájában szintén az ő műhelyében játszódó jelenetet ábrázolt. 1891-ben Jókai tőle vette a kertészollót, amellyel budai villájában rózsáit, fáit nyesegette (Péter László: Szeged irodalmi emlékhelyei. Szeged, 1974. 62–63.). A *tulajdon maga* szerkezet jelzője a lélektanban perszeverációnak nevezett hibajelenség következménye: az előző mondatban előforduló szó még megragadt írójának agyában, kezében, s újból leírta.

A következő mondat megint váratlanul Menyhérté: *Haj, még akkor fekete haja vót annak is.* Tömörkény sorainak írásakor Sziráki mester még élt: csupán 69 éves volt, s a következő évben hunyt el. Az öreg Menyhértnak az idő múlásáról ekképpen sóhajtozó mondata után megint Tömörkény tájékoztat tárgyilagosan, hogy gazdája a lakodalmára vette magának a bicskát. Ez egyszerre utal Menyhért és a bicska öregségére.

Tömörkény jellegzetes lazítása, töltelék kifejezése, pongyolasága a szövegében az efféle mondat, amellyel az előzőket a következőkkel összeköti:

De mindégy az. A vasát belefeszítötte az ágba, és kettéhasította. Az ág ellent nem szölt, mert tudta, hogy ez a sorsa. Növekvésiben égy ideig eleinte finom levelet adott a selyömbogaraknak, azután epröt termött, késöbb árnyékot vetött alatta pihenökre, most pedig kanál lösz belüle, kiskanál az onokának, úgy híjják, hogy Marci, hanem borzasztó játékos fattyú.

Most tehát már tiszták a jelentések: a bicska pengéje *a vas*; az eperfa darabja egyértelműen *az ág*. Az átképzeléses előadásmód ezúttal még külön mondatba sem vált át: kanál lesz az onokának, *úgy hívják, hogy Marci, hanem borzasztó játékos fattyú.* A *fattyú* itt semmi pejoratív jelentésárnyalatot ('törvénytelen gyermek') nem hordoz: mint a magyar nyelvterület nagy részén, itt is egyszerűen 'serdülő fiút' jelent (ÚMTSZ).

Faragja nagyapó előbb laposra, azután az ódalait barkácsolja, utöbb mélyíti, hogy az a valóságos kanálhoz híven hasonlítson, és löhessön vele merni csakugyan. Ráér csinálni, mert égy maga van a tanyában, a többi odajár kint a földben, Isten áldásáért. Óh Mária, légy üdvöz.

Az utolsó mondat megint Menyhért fohásza.

6. Eddig Menyhért maga volt, társaságát csak néhány tárgy, az élettelen bicska s az élő eperfaág jelentette; a magányos öreg a maga módján a lehullott ággal el is beszélgetett. Zizegésébe a kérdésre adott választ is belehallotta. Most új szereplő tűnt föl, állat, a tanyákon gyakori madár, a befogott, megszelídített sánta varjú. Az elbeszélésben éppen tízszer fordul elő a neve: eleinte, háromszor, *Matyó*, utöbb végig *Matykó* alakban. E következtelenséget is írhatjuk a nyomdai szedő rovására, de az sem ritka, hogy az író feledkezik meg a már leírt névről. Megesett ez Jókaival is. A *Mire megvénülünk* (1865) Bálnokháznője előbb Hermine, késöbb Emília lett. A *Szerelem bolondjai* (1869) című regényében egyik hőse eleinte Aladár volt, utöbb hirtelen Elemérré változott; Melanie meg Malvinává. Újabban

Faludy György egyik elbeszélésének hőse „menet közben” Marcsából — Julcsa lett (Magyar Hírlap, 1991. szept. 14.). Talán Tömörkénytel is ez a kis figyelmetlenség esett meg. Mindenesetre nem csupán a 7:3 arány miatt vélem úgy, hogy a helyes becéző madárnév a *Matykó* lehetett. Kiadásomban ennek megfelelően egységesítettem is.

Csak a sánta varnyú gyün oda fél lábon, de hisz könnyű annak fél lábon járni, akinek csak egy van. Bár azért így is billög a kutyalélők, és oly formán néz nagyapóra, hogy Mönyhért kéntelen szót szóllani hozzá:

— A Marcié lösz — mondja neki. — Hallod-ë, Matykó, a Marcié. Kanál.

Matykó fél szömmel adja tekintetét nagyapóra, oszt aszongya a szömtelen:

— Kár.

— Kár beléd az étel, kutya — fakad haragra nagyapó. — No nézd. Ugyan hogy nem gyün ide a Hattyú, hogy mögtépázna vagy égyször.

— Kár — kiabál vissza Matykó, hanem van annyi esze a csudálatos istenbogarának, hogy azonnal odébb is ugrik.

Hanem ugrálhat mán, mikor gyün a Hattyú. Mögneszelte hevertiben, hogy nevit ejtötték, s idekövetközött. Vén kutya mán a Hattyú, egészen fehér, de ez nem az öregségtől van, mert mindig fehér vót, azér is lött a mostani neve a neve neki.

Hattyú egy lábával sebösen fejön üti Matykót, hogy mönnyön az útbul. Matykó kiabált, és kétfelé terpesztve a szárnyait, nagyapóhoz futott, hogy védelmözne.

— Én nem védlek — mondta most nagyapó —, mert fekete a lelköd. Még Marcitul sajnálad a kanalat?

Hattyú nem is tudta, hogy Matykó ilyen rossz. Most csudálkozik is rajta.

— Aú! — így szól.

— De ügön — felel neki nagyapó —, ilyen vót.

No, ez mán sok. Hattyú lëül a két hátulsó lábára, és söpri a farka a homokot.

— De söpörsz — véli nagyapó —, pedig messzi van még a szombat.

Az író együgyű tréfálkozásai az olyasfélék, mint hogy könnyű a varjúnak fél lábon járni, mikor csak egy lába van; vén kutya a Hattyú, egészen fehér — no de nem az öregségtől fehér, hanem természetből fogva, ezért is lett a neve Hattyú... Ez ugyan egy öreg parasztember évdése, de nem esik messze Tömörkény saját naiv humorától sem. Móra Ferenc mesélt róla hasonló anekdotákat.

Az idézetben szereplő *égyször* igazság szerint Tömörkény írásában *egyszer* alakban áll. A szókezdő *ë*-re már adtam magyarázatot; ez esetben azonban a másik *e* sem maradhat nyílt *e*; ezt kiejteni ebben a szöveggörnyezetben képtelenség volna. De nem lehet *ë*-vel sem helyettesíteni, mert itt egyedül az *ö* helyénvaló. Írásmódja még a szabályzatot alkotó Balogh Lajosnak is gondot okozott: kiejtése — úgymond — lehet *ëtyször* vagy *ëccër*. Mindkét ejtismód országosan ismeretes, ezért a helyesírás szerinti alakot javasolta: *égyször*. Ámde van *ëccë*, *ëccé*, *ëccö* ejtés is; ezek lerövidült szötestek, és úgy írjuk őket, ahogy halljuk, tehát: *ëccë*, *ëccé*, *ëccö* (A népköltési [folklor] alkotások kritikai kiadásának szabályzata, 99.). Eszerint Tömörkény *egyszer* szavát a szövegmezőbe illően átírhattam volna *ëccö* alakra is. De amint a *mert* vagy az *azért* szövégi mássalhangzóját az író legtöbb esetben csonkítatlanul meghagyta, noha kiejtésben és néhányszor itt, ebben az elbeszélésben, írásban is *azér*, *mer* alakra rövidítette, változatként elegendőnek tartottam az *égyször* alakot. A *mindjárt*

szónak is több ejtésváltozata van: *mingyá, mingyán, mingyár, mingyárt*. Ez utóbbi kiejtése azonos az irodalmi alak kiejtésével, tehát *mindjárt* formában írandó; a többi a kiejtés szerint. Tömörkény itt a *mingyár* változatot használta.

A varjú az eperfaág, Menyhért számára érthetően beszél. A Rácz Endrétől behallásnak nevezett nyelvi jelenség e legegyszerűbb, legközönségesebb esetei: a varjú káromgatását minden magyar fül így érti, ahogy Tömörkény öregembere; a kutya jellegzetes ásító hangját pedig Menyhért logikusan fogja föl a maga gondolatmenetébe illeszkedő válaszként.

A következők jelentésbeli tájszó: 'jut valaki valahova'. Idekövetközött: 'idejött'.

A mai olvasó aligha érti az utalást: Hattyú farkával söpri az udvar homokját, pedig messze van még a szombat. A Szeged környéki katolikus népesség körében Szűz Mária napjának tartott szombatnak a tanyai népeletben betöltött szerepéről éppen Tömörkénytől tudunk meg legtöbbet. *Vasárnap a tanyán* (1898) című tárcájában írta: „Az udvarok kora hajnalban már mindenütt tiszták, mert az [értsd: a tisztítása] még az előző szombat délután történik. A szombat délutánnak ez a munkája, a háznak és környékének felöltöztetése, hogy ünnepi módon fogadhasa a tiszta és kedves vasárnapot.” *Ló nem való kocsmaszobába* (1912) című elbeszélését pedig ezzel a kis néprajzi bevezetővel kezdte: „Kint a mezőkön úgy szokás az, hogy szombaton délután megszűnik a földben való munka. A szőlőben, a gyümölcsösben sem dolgoznak. A szombat délután már valahogy beletartozik a vasárnapba, mert akkor már a rá való készülődések folynak. Az udvart felsöprik, hogy az ünnepre tiszta legyen. Az asszonyok meszelnek. Az alföldi tanyák azért olyan fehérek mindig, mert a faláról szombaton délután eltüntetik azt a piszkot, ami esetleg a héten át rákerült. A lányok vasalnak kötőt, fejkendő, pántlikát, hogy másnapra készen álljanak. Az ember széjjelne a szerszámai között, ami hibás, azt kijavítja, a baltát, metszőollót megköszörüli, s dohányt vág, ha van, miből.”

7. A varjúval és a kutyával lezajlott kis konfliktussal (Tömörkény kedvelt, magyarrá, népivé lett latin szavával: violenciával) a történetnek — és az elbeszélésnek — egy epizódja lezárult. Közben a kanál elkészült. Tömörkény így folytatta:

Ezzel a violenciának vége is szakad. Mönyhért kifaragta a kanalat, és most már az ág másik feleközétibül villát csinál. Evvel nagyobb gond jár, mert az ágait külön-külön köll farigcsálni. Hattyú nézi a munkát, a szömtelen Matykó mög egészen csak a [nagyapó] térgyire ugrik. Nagyapó rá is koppint a fejire a bicskavéggel, de Matykó nem mozdul.

— No — mondja nagyapó, belégyőződve a dologba —, csakugyan olyan vagy, akár a kullancs. (Bánja is Matykó az ilyen beszédöt.)

A feleközet nyelvjárási jelentése kíván magyarázatot: 'csoport', 'csapat', 'kisebb egység, rész'. Itt a faág másik darabját jelenti.

8. Ismét bővül a szereplők köre. Hazaérkezik a munkából a család.

Még kész sincs tökéletesen Mönyhért a villával, mikor zörögnek az úton. Gyün haza a család. Azért zörögnek, mert babot hoznak valamennyien, most szödték ki a földből. Én édös jó Istenöm, de szépre nevelted az idén. Gyün az embör, az asszony, az Étél lán mög a Marci. Hogy hozza a Marci a babot, hogy alig bírja.

— Hozom a paszúrt, öregapám! — kiáltja.

— Ó, jó kis lelköm — mosolyog nagyapó, és tekintetjeivel, könnybe lábbadt szömei nézésivel a gyermekre réved. — Hát hozod?

— Ahán — feleli büszkén a Marci, és ezön most mán mosolyognak mind valahányan. Zizög a száraz babhaj, ahogy anya, apa válláról a földre veti. Anya mingyár vacsora káoszolítása után igyekszik. Tüzet rak. *Étél* az epörfa alá, a malomkúre tányérokot hoz ki. Cifra tányérok ezök, kunos kék virág van bennök. Dorozsmán vötték régön. Azután mén egy bögrével az istállóba, hogy egy fejet tejet hoz nagyapónak. Mert Mönyhért nem öszik főtt vacsorát, öreg ű mán ahhon, ű csak úgy mögissza a tejet, ahogy azt a mi jó Istenünk a tehénbe adja. Azér is az első fejet az üvé.

Az átképzeléses előadásmódnak itt is két szép példáját találjuk. Az első: hozzák a babot. *Én édös jó Istenöm, de szépre nevelted az idén.* A következő mondat már ismét az íróé. Még akkor is, ha a depalatalizált *lán* és a kétszer is *é*-vel ejtendő *Étél*, a *kászolítás* szerepel a folytatásban. De az megint Menyhért szeretettől ellágyult megállapítása: *Hogy hozza a Marci a babot, hogy alig bírja.*

Az *Étél* azért is külön magyarázatot igényel, mert csak ez az ejtésmód igazolja a névnek *-ka* kicsinyítőképzőjét. A népszerűvé lett lánynév kitalálóját, Dugonics Andrást az *é* hangot nem ismerő *e*-ző író társak a magánhangzó-illeszkedés vélt hiányáért így gúnyolták: az *Etelka* szép kis magyar könyvecska (Prónai Antal: Dugonics András életrajza. Szeged, 1903. 122.). Petőfi ugyan ismerhette az *é*-t, de versében nem írhatott mást, mint ahogyan ifjú műzsáját hívta családjá, környezete: *Cipruslombok Etelke sírjáról* (1845).

Tömörkény érezte ugyan, hogy valamiképpen vissza kéne adnia az *Étél* különleges hangjait, de fonetikai ismeretei erre sem voltak elegendők. Ezért több elbeszélésében is (*Etal a dobban*, 1900; *Etal*, 1903; *Etal és Tóni*, 1915) *a*-val próbálta tükröztetni. Talán a becenév *Eta* csábította erre. Érdekes, hogy senki — irodalmi kritikus, nyelvtudós — nem értette meg az írónak e félrecsúszott kísérletét; nem javította ki; nem okosította föl életében, sőt azóta sem magyarázta meg e furcsa, sosem volt névalakot. Említett kiadásomban az *Étél a dobban* kijavítva szerepel.

A *kászolít* jellegzetesen Szeged környéki tájszó: talán a *készít* mély hangú változata. Az ÚMTSZ kiskunhalasi adata is alighanem szegedi kirajzottaktól származik. A *bennök* *ö*-je nem népnyelvi ejtésmód: a korabeli irodalmi nyelv írásmódja; ma finomkodónak érezzük, a helyesírási szabályzat 1954-ig párhuzamosan a *bennük* formával megengedte; azóta elavultnak tartja, és ez utóbbit emelte normává. A *fejet* ritka tájszó lehet; a SzegSz. adatán kívül az ÚMTSZ is csak a szlovákiai Kürtről ismeri. Képzése logikus: a *fejésnek* ugyanolyan eredménye, mint az írásnak az írat. Itt is mellékmondatba van rejtve Menyhért gondolata: addig az író beszél, míg arról szól, hogy nagyapó öreg gyomra már nem bírja a főtt vacsorát, ő csak úgy issza a tejet, ahogy azt a mi jó Istenünk a tehénbe adja.

Hozza is az Étél lán hamardossan, nagyapó pedig olyan szépen iszogatja a porcellán bögréből, hogy gyönyörűség nézni. Ahogy avval készen van, föl is áll, és mén az ereszt alá, hogy lefekszik. Jó, hosszú, selyömszörű, egész takaródzásra való, törött bőrű subán szokott ott aludni nagyapó. Elsőbb azonban a kis kanalat, kis villát odalopja a huncutságos vén embör a Marci tányérja alá, hogy majd örül rajta a kis kutyafékom.

A *hamardossan* *d*-je ugyanolyan inetimologikus mássalhangzó, mint a *mostand* végi. A hosszú *ss* a két magánhangzó közötti mássalhangzó törvényszerű, bár szintén nem kivétel nélküli megnyúlása a népnyelvben. A *takaródzás* affrikációs változata ugyancsak, ha nem

kizárólagosan is, népnyelvi forma. A *törött bőrű suba* azt jelenti, hogy nem merev, hanem a használatban már megpuhult, embert kímélő, kényelmes takaró. Az *elsőbb s-e* ismét inetimologikus bővítmény, a népnyelvre jellemző. A *huncutságos* — az egyszerű *huncut* helyett — ugyanolyan fokozásos célzatú képzőhalmaz, mint a *szép*-pel elégedetlen számára a *szépséges*. A *kutyafékom* a korábbi *fattyú*-hoz hasonlóan elhomályosult és immár kedveskedő jelentésűvé vált: bizonyára Tömörkény sem tudta etimonját (*fék-fik* 'közösül').

9. Az elbeszélés befejezéséhez közeledik.

Avval aztán el is mén az öreg humni. Szépen elnyújtózik, és fehér hajai a fehér subaszőrbe elegyődnek. A nap mán áldozik, épp most van a földszélről lebukóban. De akár hiszik, akár nem, a földperemről még szinte visszaugrik, hogy még egyszer ragyogó fehér haját végigöntse piros sugaraival. Mert úgy löhet, mire röggel mögen előkerül, már nagyapót nem találja. Elszunnyadhat végképp, mert az ilyen vén embör röttentő halandó.

Matykó fölmönt nagyapó subája vállára, oszt behumta a szömit. Most úgy tősz, mintha alunna. Pedig igazság szerint neveti magába a kutyalélők, hogy ű mög a nagyapó hogy csinálták mög titokban a Marcinak a kanalat.

A *humni* és kevéssel utóbb a *behumta*, tájszó mind alakra, mind jelentésre nézve. A *hunyni*, *behunya* alakváltozata, ám jelentése is több mint 'szemét lecsukni': az 'aludni' rokon értelmű szava. Az *elnyújtózik* szintén az affrikációs változatnak népnyelvi előnyben részesítését mutatja. Menyhért *hajai*: ez bizony pongyolaság *haja* vagy *hajszájai* helyett. Az *elegyődnek* alakváltozat: a SzegSz. ugyan rövid *ö*-vel ismeri, de az ÚMTSZ Nagyszalontáról *ő*-vel közli, tehát Tömörkény szava sem lehet sajtóhiba.

A köznyelvben a nap *leáldozik*; a nép igekötő nélkül is érti e jelentésben (SzegSz.). A kép, melyet Tömörkény a lemenő napról fest, valamennyiünket Petőfi *A puszta télen* című költeményének híresen szép záró versszakára emlékeztet. Mennyire más azonban a két írói alkat számára a hasonló látvány: a republikánus Petőfit lehulló véres királyi főre emlékeztette; „a próza Petőfijének”, ahogyan Tömörkényt Krúdy minősítette, az öreg Menyhértet szeretettel végigsimogató sugarak maradtak emlékezetében.

S ez a kép, a napáldozaté, óhatatlanul egy másik Tömörkény-elbeszélést juttat eszünkbe. Hiszen az *öregembör napáldozata* átvitt értelemben az élet leáldozását is sugallja, ahogyan Tömörkény is utal rá: *Elszunnyadhat végképp, mert az ilyen vén embör röttentő halandó*. A *röttentő* kétféleképpen is figyelmet érdemel: egyrészt maga a szó a túlzás, fokozás eszköze: a közelítő halál kegyetlenségét, rettenetességét is kifejezi; másrészt tömörítő szándékú csonka, képző nélküli (*röttentően*) alakja miatt.

10. Tömörkény kevéssel előbb írt *Csőszhalál* (1897) című elbeszélésében egy másik *öregembör napáldozatáról* szólt. János bácsi is egyedül volt, csak a kutyája téblábolt körülötte, szimatolva a bográcsban piruló tarhonya finom illatát. Az öreg csősz számára ez az este az élet napáldozatát is jelentette. Agyvérzés tántorította meg, majd dűtötte le lábáról. „A szeméből öregesen kigördül egy könnycsepp, rúg előbb a jobb lábával, rúg aztán a bal lábával, a tarhonya kifordul a földre. Most történt a halála.”

Mégis nagy a különbség. Nem csak az, hogy Menyhért várható közeli halála ezen az estén még csak sejtés, de nem valóság, hanem az is, hogy míg a csősz *röttentő* magányban pusztul el, Menyhértet szerető család öleli körül. Tömörkénynek ez az elbeszélése kétségtelenül és egyoldalúan az idill ábrázolása, a tanyai élet harmonikus boldogságának

derűs vonásokkal fölvezolt rajza, életképe, egy megelégedett öregember rokonszenves portréja. Egész életművének ismeretében nyugodtan megvédehetjük őt a romantikus paraszt-ábrázolás vádjától: sok-sok írásában megrendítően örökítette meg a szegénységnek a természettel megküzdő, az ellenséges társadalommal szembeszálló, ám velük szemben többnyire alulmaradó, tragikus hőseit. Máskor ugyanilyen együttérzéssel rajzolta meg a tanyai élet egyszerű örömeit. Vagyis: az emberi élet teljességét.

Ortutay Gyula joggal írta: „Szeged népének, Szeged irodalmának egyik leggazdagabb, legmaradandóbb ajándéka a magyar irodalom számára: Tömörkény stílusa” (Tömörkény István. Szeged, 1934. 107.).

Talán sikerült e példán bizonyítanom.

Öregembör napáldozatja, explanatory text

László Péter

The life work of István Tömörkény (1866–1917) presents a good example of the role that dialect has played in literary work. It demonstrates the awareness of the author, and although he was not qualified in the science of languages, his views on his practice as a writer were expounded in his work entitled ‘Dialect in Literature’ (1904). The reason that he has the characters in his writings speak in the Szeged dialect is ‘because they are people from Szeged’. He considered linguistic authenticity to be just as important as objective authenticity in his stories.

The two most characteristic phonetic features of the Szeged dialect are the sounds *ö* and *ě*, the use of which in everyday language is out of all proportion to their use in literary language. It did not pose a problem to mirror this usage in his writings with regard to the sound *ö*, but the sound *ě* was only used in specialised linguistic work. István Tömörkény was unaware of this fact, and the printing works did not possess the type to depict these letters. This absence rendered the expression of the dialect inconsistent.

The writer’s only story written throughout in consistent dialectic style was published in 1898, and went by the title ‘Öregembör napáldozatja’. In this novel not only the heroes spoke in dialect, but also the writer himself. This so-called re-imagined method of performance is a characteristic element in the style of stories by István Tömörkény, Ferenc Móra, Zsigmond Móricz and others who wrote on peasant themes, but this particular feature characterises this specific novel by István Tömörkény throughout. This dissertation analyses the story, sentence by sentence, its wording, form, meaning and syntactic characteristics, as well as the ethnographic background of certain phrases.

It certifies the historic literary judgement, according to which the life work of István Tömörkény is the largest contribution to the heritage of Hungarian literature: his language.